

Əlyazması hüququnda

ƏLİYEVƏ SİMA QIYAS QIZI

**KÜR-ARAZ OVALIĞINDA TƏBİİ-DAĞIDICI HADİSƏ VƏ
PROSESLƏRİN MƏSKUNLAŞMAYA TƏSİRİ**

5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Dissertasiya işi AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “Azərbaycanın əhalisi və sosial inkişafı coğrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: c.ü.e.d., prof. **Babaxanov N.A.**

Rəsmi opponentlər: c.ü.e.d., prof. **Qurbanzadə A.A.**

c.ü.f.d., dos. **Paşayev N.Ə.**

Aparıcı təşkilat: ADPU, Tarix və Coğrafiya fakültəsi,
“İqtisadi coğrafiya və CTM” kafedrası

Müdafiə 30 sentyabr 2016-cı il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D 01.091 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiyanın əsas binası, 8-ci mərtəbə, akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Möhürlə təsdiq olunmuş rəyləri iki nüsxədə bu ünvana göndərməyiniz xahiş olunur. Az1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiyanın əsas binası, 8-ci mərtəbə, Coğrafiya İnstitutu.

Avtoreferat 29 avqust 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D 01.091 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, coğrafiya üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent**

M.S.Həsənov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq elm və texnikanın sürətli inkişafı, təsərrüfat sahələrinin ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi və onların kiçik ərazilərdə təmərküzləşməsi prosesi baş vermiş, təbii şərait və ehtiyatlardan istifadə genişlənmişdir. Bu dövrdə əhalinin sayının yüksək tempə artması maddi tələbatın yüksəlməsi ilə yanaşı, yaşayış məntəqələrinin ərazisi genişlənmiş, kənd təsərrüfatında istifadə edilən əkin sahələri artmışdır. Bu amillər təbii mühitə göstərilən təzyiğin artmasına, ekoloji problemlərin gərgin xarakter almasına gətirib çıxarmışdır.

Son illərdə müşahidə edilən global iqlim dəyişiklikləri havanın temperaturunun artmasına, yağıntıların azalmasına və rejiminin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bunlar isə təbii-dağdıçı hadisələrin (TDH) sayının çoxalmasına gətirib çıxarır. Daşqınlar, sellər, güclü küləklər, meşə yangınları, sürüşmələr məhz bu səbəblərdən baş verən TDH-dir. Onların baş vermə intensivliyi, əhatə etdiyi areallar, vurduğu ziyanın həcmi getdikcə artır.

Tədqiqat apardığımız Kür-Araz ovalığının təbii-coğrafi şəraiti və ərazinin mənimsənilmə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq burada daşqın, subasma, güclü küləklər, quraqlıq və s. kimi TDH yayılmışdır. Bununla yanaşı, tədqiqat regionu daxilində sıx kollektor-drenaj şəbəkəsinin yaradılmasına baxmayaraq suvarmanın düzgün aparılmaması, sahələrə normadan artıq su verilməsi, kollektorların lillənməsi və su sərfinin aşağı düşməsi son dövrlərdə şoranlaşma sahələrinin xeyli artmasına, torpaqların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz bu baxımdan Kür-Araz ovalığında hidrotexniki qurğuların istismarı zamanı baş verə biləcək hadisələrin vura biləcəyi ziyanın azaldılması istiqamətində kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanmalı, eyni zamanda istehsal və xidmət obyektlərinin ərazi təşkili, əhalinin məskunlaşması işlərində TDH-in baş verməsi və yayılması areallarının nəzərə alınması günümüzün vacib məsələlərindən biridir. Bu mənada onların qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, iqtisadi-coğrafi aspektdə elmi-tədqiqatların aparılması günün tələbləridir.

Tədqiqatın obyektı Kür-Araz ovalığıdır. Kür-Araz ovalığı əsasən Aran iqtisadi-coğrafi rayonuna uyğun gəlir. Azərbaycan Respublikasının mərkəzində, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqedə yerləşən Aran iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisi 21,15 min km² olmaqla ölkə ərazisinin 24,42%-ni, əhalisi 1910,4 min nəfər (2014-cü il) olmaqla ölkə əhalisinin 20,16%-ni təşkil edir. Əhalinin sıxlığı hər km²-də 90 nəfərdir. İqtisadi-coğrafi rayonun ərazisinə 16 inzibati rayon: Ağdaş, Ağcabədi, Beyləqan, Bərdə, Biləsuvar, Göyçay, Hacıqabul, Kürdəmir, İmişli, Neftçala, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Yevlax, Ucar,

Zərdab rayonları, Mingəçevir, Yevlax və Şirvan şəhərləri daxildir. Burada 18 şəhər, 39 qəsəbə və 790 kənd yaşayış məntəqəsi yerləşir.

Tədqiqatın predmeti Kür-Araz ovalığında TDH və proseslərin baş verməsi səbəblərinin, yayılma areallarının və vurduğu ziyanların azaldılması yollarının müəyyən edilməsi, əhali məskunlaşmasına təsirində və ərazilərin mənimsənilməsində bu proseslərin nəzərə alınmasının əsas prinsiplərinin işlənib hazırlanmasıdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Əsasən fiziki-coğrafi proseslər nəticəsində baş verən TDH uzun müddət ərzində bu sahə ilə məşğul olan alimlərin əsərlərində və elmi-tədqiqat işlərində təhlil edilmişdir. TDH-in baş vermə səbəbləri, yayılma arealları və onların aradan qaldırılması sahəsində geomorfologiya, hidrologiya, hidrogeologiya, landşaftşünaslıq, torpaqşünaslıq, ekocoğrafiya, iqtisadi və sosial coğrafiya elmləri ilə məşğul olan alimlər tədqiqatlar aparmışlar. Onların bu sahələrə aid əsərlərində elmi-praktiki əhəmiyyəti olan nəticə və təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Bununla yanaşı, baş verən TDH-in vurduğu ziyanların artmasının əsas səbəblərinə mənimsənilən ərazilərin genişlənməsi, bu ərazilərdə yeni təsərrüfat obyektlərinin tikilməsi və genişlənməsi, yaşayış məntəqələrinin sahəsinin artması, əhalinin sayının getdikcə çoxalmasıdır. Bu zaman əksər hallarda TDH və proseslər nəzərə alınmır, nəticədə dəyən maddi ziyan artır, onlardan ziyan çəkən insanların sayı çoxalır. Bu baxımdan TDH-in və proseslərin öyrənilməsinə iqtisadi-coğrafi tədqiqatlarda da geniş yer verilir. Onlar həm ayrı-ayrılıqda baş verən hadisələr kimi, həm də regional aspektdə tədqiq olunur. Bu mənada Kür-Araz ovalığında TDH və proseslərin öyrənilməsi və onların məskunlaşmaya təsirinin tədqiqi aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Kür-Araz ovalığında baş verən TDH və proseslərin yayılması arealları və intensivliyinin ümumi qanunauyğunluğunu müəyyən etmək, bu zaman dəyər biləcək ziyanın azaldılması sahəsində təkliflər işləyib hazırlamaq, təsərrüfat obyektlərinin və əhalinin onlardan qorunması yollarını tədqiq etməkdir.

Bunun üçün aşağıdakı **vəzifələrin** həll edilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Kür-Araz ovalığında baş verən TDH və proseslərin yayılması arealları və intensivliyinə təsir göstərən amillərin müəyyən edilməsi, son dövrlərdə bu istiqamətdə olan dəyişikliklərin ümumi qanunauyğunluqlarının tədqiq olunması;

- Kür-Araz ovalığında əsas TDH olan daşqınlar və subasmaların təsərrüfat obyektlərinə və əhalinin məskunlaşmasına vurduğu ziyanın azaldılması yollarının müəyyənləşdirilməsi, təsərrüfatın və əhalinin ərazi təşkilin-

də onların nəzərə alınması yollarının işlənilib hazırlanması;

- Kür-Araz ovalığında baş verən TDH-in intensiv təsiri miqyasının müəyyən edilməsi, onların təsərrüfata və əhalinin məskunlaşma areallarına vurduğu ziyanın azaldılmasının iqtisadi-coğrafi istiqamətlərinin və dağıntılardan qorunma yollarının işlənilib hazırlanması;

- kənd təsərrüfatında istifadə edilən torpaqların şoranlaşmasının qarşısının alınması, hidrotexniki qurğulardan səmərəli istifadə edilməsi, torpaqların məhsuldarlığının artırılması yollarının müəyyən edilməsi, bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması;

- Kür-Araz ovalığının TDH və proseslərin təsirinə görə rayonlaşdırılmasının aparılması, onların intensiv baş verdiyi, daha çox ziyan çəkən ərazilərin müəyyənləşdirilməsi, onların mühafizəsi yollarının işlənilib hazırlanması;

- TDH-dən qorunmaq üçün sığorta işinin təşkili, bu sahələr üçün xüsusi sığorta qurumlarının yaradılması yollarının müəyyən edilməsi, əhalinin şəxsi təsərrüfatları, evləri və kənd təsərrüfatı sahələrində sığortanın təşkilinin vacibliyinin əsaslandırılması.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatların aparılması zamanı Kür-Araz ovalığının fiziki-coğrafi və iqtisadi-coğrafi cəhətdən öyrənilməsi, regionda TDH və proseslərin regional paylanması xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, Azərbaycanda bu hadisələrdən müdafiə və vurduğu ziyanın azaldılması sahələrində tədqiqat aparən alimlərin əsərlərindən, onlarda irəli sürülən elmi müddəalar və fikirlərdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda xarici ölkələrdə bu sahələrin öyrənilməsində xüsusi əməyi olan alimlərin əsərlərindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı müəllifin uzun illər ərzində topladığı çöl-hesablama, kameral təhlil və elmi ədəbiyyat materiallarından geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada təhlillər tarixilik, sistemli analiz, xəritələşdirmə, statistika, müqayisə, rayonlaşdırma və s. metodlarından istifadə edilməsi əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası DSK, Azərbaycan Respublikası FH Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası ETS Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC-nin məlumatları və hazırladıqları hesabatlar təşkil edir. Burada həmçinin AMEA Coğrafiya, Geologiya və Geofizika İnstitutlarının elmi illik hesabatları, Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunları və qanunvericilik aktlarında olan müddələrdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işində Kür-Araz ovalığında tədqiqat aparmış alimlərin

elmi əsərləri, onlarda irəli sürülən elmi müddəalar, tövsiyələr və nəticələr informasiya mənbəyi olmuşdur.

Müdafiə olunan müddəalar:

- Kür-Araz ovalığında baş vermiş TDH və proseslərin baş vermə arealları və intensivliyi, onların təsərrüfat obyektlərinə və əhalinin şəxsi təsərrüfatına vurduğu ziyanların iqtisadi-coğrafi aspektləri;

- potensial daşqın təhlükəsi olan və daşqına məruz qalma təhlükəsi olan ərazilərdə məskunlaşma problemləri və onların həlli yolları;

- şoranlaşma prosesi intensiv gedən ərazilər, onların kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlara təsiri istiqamətləri;

- TDH və proseslərin baş vermə potensialı daha böyük olan təhlükəli ərazilərin rayonlaşdırılması.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir.

- ilk dəfə olaraq Kür-Araz ovalığında TDH və proseslərin təsərrüfat obyektlərinə və əhalinin şəxsi təsərrüfatına vurduğu ziyanlar öyrənilmiş, onlardan səmərəli mühafizə yolları işlənib hazırlanmışdır;

- ilk dəfə olaraq Kür-Araz ovalığında potensial daşqın təhlükəsi olan ərazilərlə yanaşı, daşqınlara məruz qalması mümkün olan areallar müəyyən edilmiş, onlarda məskunlaşan əhalinin sayı hesablanmış və bu ərazilərdən köçürülməsi zərurəti olan məntəqələr müəyyən edilmişdir;

- Kür-Araz ovalığında şoranlaşmanın intensiv getdiyi ərazilər müəyyən edilmiş, onların kənd təsərrüfatına yararlı sahələrə vurduğu ziyan hesablanmışdır.

- TDH və proseslərdən mühafizə olunmaq üçün sığortanın imkanlarından istifadə edilməsi yolları göstərilmiş, əhalinin şəxsi təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı sahələrinin müdafiəsi üçün onun vacib olduğu əsaslandırılmışdır;

- TDH və proseslərin baş verdiyi daha intensiv ərazilərin dəyən ziyanlara görə rayonlaşdırılması aparılmışdır.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi prosesində toplanmış materiallar, əldə edilmiş elmi nəticələr, irəli sürülmüş tövsiyələr Kür-Araz ovalığında TDH və proseslərin nəticələrinin aradan qaldırılmasında, qabaqlayıcı tədbirlərin işlənib hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Regionların inkişaf proqramlarının hazırlanması, təsərrüfat obyektlərinin ərazi təşkili, əhalinin məskunlaşmasının nizamlanması, yeni ərazilərin mənimsənilməsində burada olan təhlillər və materiallar çox əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələri Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun "Azərbaycanın əhalisi və sosial inkişaf coğrafiyası" şöbəsinin elmi-hesabat işlərində istifa-

də edilmişdir. Eyni zamanda onlar ali məktəblərdə aparılan tədris işlərində mənbə kimi faydalıdır.

Aparılan təhlillər ölkənin digər regionlarında TDH və proseslərin öyrənilməsində əsas məlumat mənbəyi kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyada aparılan tədqiqatların nəticələri və əsas elmi müddəalar aşağıdakı elmi konfrans və seminarlarda məruzə edilmişdir: “İnsan və fəlakətlər: Üçüncü minilliyin astanasında fəvqəladə hallarda insanların, cəmiyyətin təhlükəsizliyi, FH-ın idarə olunması və tədrisin təkmilləşdirilməsi problemləri” (Bakı, 2001), “Azərbaycanda səhrələşmə problemləri” (Bakı, 2003), “Ölkənin dayanıqlı inkişafında fəvqəladə halların təsirinin zəiflədilməsinin əhəmiyyəti” (Bakı, 2003), “Azərbaycanda müasir coğrafi tədqiqatlar” (Bakı, 2007), “Azərbaycan təbiətinin ekocoğrafi problemləri” (Bakı, 2008), “Ekstremal təbii-dağıdıcı hadisələr və onların yaratdığı ekocoğrafi problemlər” (Bakı, 2008), “Təbii-təsərrüfat sistemlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin təminatının coğrafi problemləri” (Bakı, 2009) “Xəzər dənizi və ətraf regionların ekosistemləri: təhlükə və risklər” (Bakı, 2010), “Müasir geosistemlərin regional-coğrafi problemləri” (Bakı, 2012), “Turizm, ölkəşünaslıq və ekologiyanın coğrafi problemləri” (Almatı, 2014), “R.X.Piriyevin 90 illiyinə həsr olunmuş Konfrans (Bakı, 2014).

Tədqiqat işi ilə bağlı 20 elmi məqalə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, III fəsil, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Kompüter yazısı ilə 143 səhifəlik dissertasiya işinə 1 cədvəl, 3 xəritə, 3 diaqram, 159 adda ədəbiyyat siyahısı əlavə edilmişdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, öyrənilmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektini və predmeti, nəzəri və metodoloji əsasları, informasiya bazası, elmi yenilikləri, praktiki əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Birinci fəsil **“Təbii-dağıdıcı hadisələrin əhali məskunlaşmasına təsirinin iqtisadi-coğrafi tədqiqatının elmi-metodiki əsasları”**na həsr edilmişdir.

Uzun illər TDH fiziki-coğrafi baxımdan öyrənilmişdir. Bu zaman hadisələrin yaranması səbəbləri, təkrarlanması, yayıldığı rayonlar, xəbərdarlıq yolları təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı THD-in törədə biləcəyi dağıntılar və verəcəyi ziyanların azaldılması üçün zəruri olan tədbirlərin müəyyən hissəsi işlənib hazırlanmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticələrinin onların yayıldığı rayonlarda nəzərə alınması ilə təsərrüfat obyektlərinə və əhaliyə dəyə biləcək ziyanın azaldılması istiqamətində təkliflər işlənmişdir.

Son vaxtlarda baş verən iqlim dəyişiklikləri, ətraf mühitə dəyən ziyanın artması, təsərrüfat obyektlərinin yaradılması zamanı bir çox hallarda mühafizə tədbirlərinin nəzərə alınmaması, mənimsənilən ərazilərin genişlənməsi, əhalinin çayların, göllərin, Xəzər dənizinin sahillərinə, dağətəyi zonalara yaxın ərazilərdə məskunlaşması TDH zamanı dəyən ziyanın artmasına gətirib çıxarır. Ona görə TDH təkcə fiziki-coğrafi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi-coğrafi cəhətdən də öyrənilir.

Respublikamızda baş verən TDH-in ilə istiqamətində bir çox alim və tədqiqatçılar: A.A.Mədətzadə, B.Ə.Budaqov, İ.M.Mərdanov, H.L.Nəbiyev və s. məşğul olsalar da TDH-i sistemli şəkildə öyrənilməsinə 1980-ci ildən sonra başlanmışdır. Bu sahədə: N.A.Babaxanov ölkənin müxtəlif ərazilərində baş verən daşqın, sel, sürüşmə, zəlzələ və təbii dağıdıcı iqlim hadisələrini əhatəli şəkildə öyrənmiş, onların mənfi nəticələrinin azaldılması, təsərrüfat obyektlərinin ərazi təşkilində TDH nəzərə alınması, əhalinin şəxsi həyatı təsərrüfatının və əkin sahələrinin onlardan qorunması yollarını tədqiq etmiş, coğrafi proses və hadisələrin rayonlaşdırılmasını və onların təsnifatı prinsiplərini işləyib hazırlamışdır; N.Ə.Paşayev Böyük Qafqaz təbii vilayətində TDH-in yayılma areallarını, onların baş vermə səbəblərini, intensivliyini öyrənmiş, regionda baş verən dolu, sel, sürüşmə, daşqın və subasma, həmçinin Xəzər dənizi səviyyəsinin qalxması nəticəsində təsərrüfat sahələrinə dəyən maddi ziyanı hesablamış, təhlükələrin dərəcəsinə və vurduğu ziyanın məbləğinə görə rayonlaşdırma aparılmış, TDH-dən müdafiə olunmaq və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi üçün tövsiyələr vermiş, praktiki əhəmiyyəti olan təkliflər işləyib hazırlamışdır; X.C.Məhərrəmov dağıdıcı hidrometeoroloji hadisələrin (DHMH) baş verdiyi regionlar, onların təkrarlanması tezliyi, ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinə təsirini tədqiq etmiş, eyni zamanda bu proseslərdən mühafizə və qorunma tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmiş, DHMH-in öyrənilməsinin nəzəri-metodiki əsasları və təsnifatını vermişdir; M.R.Musayeva Azərbaycanda daşqınların idarə edilməsi və proqnozlaşdırılmasının, onun respublikada təsərrüfatın ərazi təşkilinə təsirini tədqiq etmiş, Kür və Araz çaylarının aşağı axınlarında, daşqına məruz qalan ərazilərdə təsərrüfat obyektlərinə dəyən ziyanın iqtisadi və sosial-coğrafi aspektlərini araşdırmış, daşqınların istehsalın perspektiv inkişafı və ərazi təşkilinə, orada məskunlaşan əhalinin həyat fəaliyyətinə vura biləcəyi ziyanların azaldılması məqsədi ilə müvafiq təklif və tövsiyələr vermiş, həmçinin daşqınların əhalinin məskunlaşmasına, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və ərazi təşkilinə vurduğu ziyanlara görə rayonlaşdırılmasını aparmışdır.

Yuxarıda qeyd edilən elmi-metodiki işlər TDH-in əhali məskunlaşmasına təsirinin iqtisadi-coğrafi baxımdan tədqiqində mühüm rol oynayır. Belə ki, Kür-Araz ovalığının təbii-coğrafi şəraiti əhalinin məskunlaşması, yaşayış məntəqələrinin salınması, ərazilərin mənimsənilməsi, kənd təsərrüfatında istifadə edilməsi üçün çox əlverişlidir. Lakin son 100 illikdə Kür-Araz ovalığının iqlimində dəyişkənlik baş vermişdir. Bu dəyişikliklər (temperatur, yağıntı, günəşli saatların miqdarı, radiasiya və s.) təbii proseslərin gedişində, o cümlədən də şoranlaşma prosesində əsaslı dəyişkənlik yaratmışdır.

İkinci fəsil “**Kür-Araz ovalığında təbii-dağıdıcı hadisələr və onların əhali məskunlaşmasına təsiri**”nə həsr edilmişdir. Bu fəsildə məskunlaşma vahidlərinin davamlı inkişafı və təsərrüfat sahələrinin fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün baş verən TDH-in yayılması arealları və intensivliyi müəyyən edilmiş, onların baş vermə səbəbləri, təkrarlanması və dağıdıcı gücü öyrənilməklə TDH nəticəsində dəyən ziyanların azaldılması, qabaqlayıcı və mühafizə-müdafiə tədbirlərinin görülməsi işləri də verilmişdir.

Respublikada aparılan son siyahıyaalınma (2009-cu il) ilə müqayisədə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin sayı 2014-cü ildə 106,34% artaraq, 1910,4 min nəfər olmuşdur. Əhalinin sayı daha çox Sabirabad (164,6 min nəfər), Bərdə (149,5 min nəfər), Salyan (129,8 min nəfər) və Ağcabədi (128,7 min nəfər) rayonlarında qeydə alınmışdır ki, bu da iqtisadi-coğrafi rayonda olan əhalinin 29,97%-i deməkdir. Əhalinin daha sıx məskunlaşdığı ərazilər isə Şirvan (1169 nəfər) və Mingəçevir (719 nəfər) şəhərlərinin, həmçinin Bərdə (157 nəfər), Göyçay (155 nəfər), Sabirabad (112 nəfər) və Ağdaş (102 nəfər) rayonlarının payına düşür. İqtisadi-coğrafi rayonda əhalinin əsas hissəsi, yəni 62,2%-i kəndlərdə, 37,8%-i isə şəhərlərdə məskunlaşmışdır. Kəndlərdə məskunlaşan əhalinin 50,3%-ni kişilər, 49,7%-ni qadınlar, şəhərlərdə məskunlaşan əhalinin isə 48,2%-ni kişilər, 51,8%-ni qadınlar təşkil edir.

Kür-Araz ovalığının ərazisi kənd yaşayış məntəqələrinin inkişafı üçün əlverişli relyef, iqlim və aqroiqlim ehtiyatlarına, kifayət qədər torpaq ehtiyatlarına malikdir. Burada kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin intensiv inkişafı, iri kəndlərin formalaşması üçün böyük imkanlar vardır. Kür-Araz ovalığı kənd yaşayış məntəqələrinin və kənd əhalisinin sayına görə Azərbaycanın digər regionlarından kifayət qədər irəlidədir. Buna ərazinin düzən olması, inzibati rayonların sayının çoxluğu, bu rayonlarda kənd məntəqələri və kənd əhalisinin sayının çox olması da təsir göstərir.

Cədvəl 1

Kür-Araz ovalığının ərazisi, əhalinin sayı və sıxlığı

İnzibati ərazilər	Ərazi, min km ²	Əhalinin sayı, min nəfər		01.01.2014-cü ildə əhalinin sıxlığı, 1 km ² /nəfər
		2009-cu ildə keçirilmiş əhalinin siyahıyaalınması üzrə	01.01.2014- cü ildə	
Mingəçevir şəhəri	0,14	96,3	100,6	719
Şirvan şəhəri	0,07	77,1	81,8	1169
Yevlax rayonu	1,47	117,8	123,5	84
Ağdaş rayonu	1,02	98,6	104,4	102
Ağcabədi rayonu	1,76	121,7	128,7	73
Beyləqan rayonu	1,13	86,2	92,4	82
Bərdə rayonu	0,95	141,6	149,5	157
Biləsuvar rayonu	1,36	87,5	95,6	70
Göyçay rayonu	0,74	109,0	114,5	155
Hacıqabul rayonu	1,60	65,8	70,1	44
Kürdəmir rayonu	1,63	103,9	110,1	68
İmişli rayonu	1,89	114,2	121,9	64
Neftçala rayonu	1,45	79,5	84,0	58
Saatlı rayonu	1,18	92,6	100,2	85
Sabirabad rayonu	1,47	151,7	164,6	112
Salyan rayonu	1,60	121,9	129,8	81
Ucar rayonu	0,83	78,1	82,9	100
Zərdab rayonu	0,86	52,9	55,8	65
Cəmi:	21,15	1796,4	1910,4	90

Mənbə: Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. ARDSK. Bakı, 2014. 561 s. (s. 58)

Kür-Araz ovalığında kəndlərin bir hissəsi Kür çayının qolları olan Göyçay, Girdimançay, Turyançay, Əlicançay, Tərtər, Korçayın sahillərində yerləşir. Regionun Böyük və Kiçik Qafqazın dağətəyi sahələrinə yaxın olan rayonlarında (Göyçay, Ağdaş, Bərdə) kənd məntəqələrinin yerləşməsinə dağlardan başlayaraq Arana doğru axan çayların da təsiri böyükdür. O cümlədən, Araz çayının ərazidən axıb keçməsinin də kənd məskunlaşmasında böyük rolu vardır. Çayların ətrafında iri kəndlərin yerləşməsi də səciyyəvidir. Suvarma kanallarının (Yuxarı Şirvan, Yuxarı Qarabağ, Baş Mül, Baş Muğan, Əzizbəyov adına kanallar) ətrafında da kənd məskənlərinə çox rast gəlinir.

Kənd yaşayış məntəqələrinin dəmir və avtomobil yollarının kənarında yerləşməsi Kürdəmir, Ucar, Hacıqabul, Ağcabədi, Salyan, Neftçala, Beyləqan, İmişli, Yevlax rayonlarında daha qabarıq nəzərə çarpır. Ağdaş, Göyçay, Bərdə, Ağcabədi, Beyləqan, İmişli, Saatlı, Biləsuvar rayonlarında kənd məskənlərinin xeyli hissəsi suvarma kanallarının ətrafında formalaşmışdır. Bu su mənbələri kəndlərin inkişafı ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Kür-Araz ovalığı kənd əhalisinin sayına görə ölkədə birinci yeri tutması, kənd məskunlaşmasının formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərir. İqtisadi-coğrafi rayonun kənd əhalisinin sayı 1979-2009-cu illər ərzində 54,6%, yaxud orta hesabla hər il 8,7 min nəfər artmışdır. Burada kənd əhalisinin ölkənin kənd əhalisi arasındakı xüsusi çəkisini əks etdirən göstərici son 30 ilə yaxın müddətdə az dəyişmişdir. 1979-cu ildə bu göstərici 25,1% idisə, 1989-cu ildə 26,1%, 1999-cu ildə 26,2%, 2009-cu ildə 27,0% təşkil etmişdir.

Sabirabad və Saatlı rayonlarında urbanizasiya səviyyəsi aşağıdır. Bu rayonlarda kənd əhalisinin ümumi rayon əhalisi arasındakı payı 81%-dir. Müvafiq göstəricilər Kürdəmir və Ucar rayonlarında 79%, Biləsuvarda 78%, Zərdabda 77%-dir. Bunun əksinə olaraq, iqtisadi-coğrafi rayonun üçüncü böyük şəhəri olan Yevlaxın yerləşdiyi eyni adlı inzibati rayonda kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 45%-dir. Hacıqabul rayonunda müşahidə olunan (49%) yüksək urbanizasiya səviyyəsi rayon mərkəzinin nisbətən əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqedə yerləşməsi, kəndlərin azlığı, onların əhalisinin sayının zəif tempə artması ilə əlaqədardır.

Kür-Araz ovalığında geniş ərazilərdə daşqın, quraqlıq, eroziya, uçqun, doluvurma, Xəzərin səviyyə tərəddüdü və s. hadisələr yayılmışdır. Bütün fəlakətlər yaranmasına və inkişafına görə təbii sayılsa da, onların nəticələri iqtisadi və sosial xarakter daşıyır. Ona görə ki, bütün təbii fəlakətlər insanlara, onların həyat və təsərrüfat fəaliyyətinə daima güclü ziyan yetirir, qadın və uşaqlarda psixoloji sarsıntıların və müxtəlif fəsadların yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan regionda əhali məskunlaşmasını və təsərrüfat sahələrini təbii fəlakətlərdən mühafizə etmək ən başlıca problemlərdən biridir.

Azərbaycan Alp-Himalay geosinklinal qurşağında yerləşsə də Aran iqtisadi-coğrafi rayonu nisbətən zəif seysmik zonaya daxildir. Bununla yanaşı, vaxtaşırı qeydə alınan zəlzələlər episentrə yaxın sahələrdə xeyli dağıntılara və fəsadlara səbəb olur, əhaliyə məxsus şəxsi tikililərə, infrastruktur obyektlərinə, istehsal sahələrinə xeyli ziyan dəyir. Aran iqtisadi-coğrafi

rayonu seysmoloji rayonlaşmada 7 ballıq zəlzələ zonasına daxildir. Ona görə tarixən bura daxil olan ərazilərdə çoxsaylı zəlzələlər qeydə alınmışdır.

Yazda və payızda yağan leysan yağışları təsərrüfat obyektlərinə ziyan vurur, çaylarda daşqınlara səbəb olur, dağların yamaclarında sürüşmə təhlükəsi yaradır. Qısa müddətdə davam etməsinə baxmayaraq böyük intensivliklə düşən yağıntılar bəzən güclü sel axının yaranmasına səbəb olur. Onlar torpaqların üst məhsuldar qatının yuyulmasına səbəb olur, yamaclarda yarıqlar şəbəkəsi genişlənir. Yazda və payızda müşahidə edilən leysan yağışları kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün ciddi təhlükə mənbəyidir. Yazda yağan leysan yağışları bitkilərin inkişaf ləngidir, ayrı-ayrı ərazilərdə əkin sahələri məhv olur, payızda məhsul yığımına mənfəət təsir göstərir, onların məhsuldarlığını aşağı salır. Ona görə leysan yağışları baş verməsinin proqnozlaşdırılması, onlara qarşı qabaqlayıcı mübarizə tədbirlərinin aparılması vacib vəzifələrdən biridir.

Leysan yağışları kimi dolu yağması da adətən yazda, bəzi hallarda payız aylarında müşahidə olunur. Yazda əmələ gələn dolu çox vaxt güclü küləklər və leysan yağışları da müşayiət olunur. Onlar dolunun vurduğu ziyanın miqdarını daha da artırır. Ona görə dolu yağmasının qabaqcadan xəbər verilməsi vacib vəzifədir və onun vurduğu ziyanın azaldılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mənimsənilən ərazilərin genişlənməsinə baxmayaraq onlar heç də həmişə səmərəli istifadə edilmir. Ona görə də bir çox hallarda torpaq sahələri müəyyən vaxtdan sonra istifadəyə yarasız olur, deqradasiyaya uğrayır. Bunu şoranlaşmış və səhrələşməyə məruz qalmış ərazilərdə daha aydın şəkildə görmək olur.

Kür-Araz ovalığında geniş sahəyə malik olan suvarma sistemləri ilə yanaşı, kollektor-drenaj şəbəkəsi də qurulmuşdur. Lakin uzun illər ərzində suvarmanın düzgün aparılmaması, əkinlərə normadan artıq və nizamsız suyun verilməsi yeraltı suların səviyyəsinin qalxmasına gətirib çıxarmışdır. Onlar isə torpağın üst hissəsində yığılan duzların miqdarının artmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də Kür-Araz ovalığında şoranlıqların sahəsi davamlı olaraq artır və onlardan kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsində istifadə etmək çətinləşir. Prosesin qarşısının alınması üçün suvarma rejiminə ciddi əməl edilməsi, sahələrə verilən suyun həcmində nəzarətin gücləndirilməsi lazımdır.

Torpaqlarda yüksək məhsuldarlığa nail olmaq, sulardan səmərəli istifadə etmək üçün açıq suvarma üsulundan istifadə edilməsini azaltmaq və tamamilə aradan qaldırmaq lazımdır. Eyni zamanda yeraltı suların səviyyə-

sinin tənzimlənməsi vacib vəzifədir. Bunun üçün kollektorların vaxtaşırı olaraq lildən təmizlənməsi lazımdır. Şoranlaşmış torpaqların yenidən əkin dövriyyəsinə qaytarılması böyük problemlərlə qarşılaşır, onlarda dəfələrlə yuma işləri aparmaq lazım gəlir.

Kür-Araz ovalığı və dağətəyi sahələrdə ilin əksər vaxtlarında rütubətlənmə iqlim normasından aşağı olur. Bu dövr ilin yaz və yay aylarına uyğun gəlir. Bu dövrlərdə yağıntıların azlığı, temperaturun uzun müddət yüksək olması şəraitində quru kontinental hava şəraiti formalaşır. Lakin belə şərait heç də həmişə quraqlıq baş verməsi ilə nəticələnmir və kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi yalnız suvarılma əsasında həyata keçirilir.

Quraqlıqların baş verməsi zamanı rütubətlənmə müəyyən göstəricilərdə aşağı olur. Bu zaman düşən yağıntıların miqdarı ilə buxarlanma qabiliyyəti arasında nisbət çox kiçik qiymətlər alır, uzun müddət yağıntılar müşahidə edilmir, torpaqda rütubət ehtiyatı minimum həddə çatır, yeraltı suların səviyyəsi tamamilə aşağı düşür. Torpaqda yaranan çatlar burada buxarlanmanı artırır və təbii bitki örtüyünün böyük hissəsi məhv olur.

Quraqlıqların fəsadlarının qarşısını almaq üçün ərazidə suvarma şəbəkəsi yaradılır. Eyni zamanda əkin sahələrinin kənarları boyu meşə zolaqları salınır. Quraqlıqların baş verməsinin qarşısını almaq mümkün olmasa da, ona qarşı mübarizə aparılması, vurduğu ziyanın azaldılması, qoruyucu tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur.

Güclü küləklər bir çox hallarda şəxsi mülkiyyətə, kənd təsərrüfatı sahələrinə, kommunikasiya obyektlərinə ciddi ziyan vurur. Onlar şəhər təsərrüfatına da ciddi zərər verir, ağacları, işıq dirəklərini, evlərin damını uçurur, tikintiləri dağıdır. Yaz aylarında yaranan küləklər bəzi hallarda leysan yağışları ilə müşayiət olunur. Bu zaman düzənlik və dağətəyi zonalarda, əsasən Kür-Araz ovalığında taxılçılıq təsərrüfatına ciddi ziyan dəyir.

Kür çay hövzəsinə aid olan çayların hidroloji rejiminin öyrənilməsi və təhlükələrin qabaqcadan xəbər verilməsi ölkə miqyasında TDH-in zərərli təsirinin azaldılması və aradan qaldırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kür çayında məcranın nizamlanması, onun su sərfində olan illik gedişin idarə edilməsi və tərəddüdlərinin azaldılması onun üzərində qurulan hidrotexniki qurğulardan səmərəli istifadə edilməsi ilə mümkün olur. Bununla yanaşı, müəyyən dövrlərdə çaylarda daşqınlar baş verməsi, sahilələrin yuyulması və ya yatağın yerini dəyişməsi, ətraf əraziləri su basması xeyli miqdarda ziyan vurur, kənd yaşayış məntəqələrində məskunlaşan əhəlinin şəxsi təsərrüfatlarında böyük dağıntılara səbəb olur.

XX əsrin ikinci yarısından sonra Kür və Araz çaylarında, onlara tökülən qollarda su rejiminin nizamlanması, ölkənin su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, əhali və təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatı əkin sahələrinin suvarmaya olan ehtiyaclarının ödənilməsi üçün çaylar üzərində hidrotexniki qurğular tikilir, su anbarları yaradılır, kanallar çəkilir.

Kür-Araz ovalığında TDH-in baş verməsində Kür və Araz çaylarının təsiri çox böyükdür. Bu hadisələrin sırasında əhatə etdiyi ərazilərə, təkrarlanmasına, vurduğu ziyanların həcminə görə daşqınlar xüsusilə fərqlənir. Daşqınların baş verməsi çayların Kür-Araz ovalığından keçməsi ilə əlaqədardır. Ovalığın mərkəzi və şərq hissələrinin okean səviyyəsindən aşağı olması çayların aşağı axınlarında suyun axın sürətinin çox zəif olmasına və nəticədə lillənmənin intensiv getməsinə səbəb olur. Mingəçevir su anbarından keçdikdən sonra Kür çayı ovalıq zonasına keçir və mənəvi okean səviyyəsindən 27 m aşağıda yerləşir.

Kür çayında 2003, 2006 və 2010-cu illərdə baş vermiş daşqınlar çayın aşağı axınlarını əhatə etmiş, təsərrüfat obyektlərinə, əhalinin şəxsi tikililərinə, əkin sahələrinə və kommunikasiya şəbəkəsinə ciddi ziyan vurmuşdur.

2010-cu ilin may və iyun aylarında Kür və Araz çaylarında baş vermiş daşqınlar və qrunt sularının səviyyəsinin qalxması nəticəsində Aran iqtisadi-coğrafi rayonuna ciddi ziyan dəymişdir və bu ziyanların aradan qaldırılması Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Kür və Araz çaylarında suyun səviyyəsinin aşağı salınması və bununla da baş verə biləcək daşqınların qarşısının alınması məqsədi ilə İmişli rayonu ərazisində Bəhramtəpə su qovşağı yaxınlığında Araz çayının yeni qolunun açılaraq, suyun Araz çayının əvvəl mövcud olmuş yatağına yönəldilməsi və çayın suyunun bir qisminin (500 m³/san-yə qədər) bu qol vasitəsilə birbaşa Xəzər dənizinə axıdılması təklif edilmiş və bu istiqamətdə işlər görülmüşdür.

Daşqınlar və qrunt sularının səviyyəsinin qalxması nəticəsində daha çox ziyan çəkmiş Sabirabad, Saatlı, Salyan, İmişli və Zərdab rayonlarında, daha sonra Kürdəmir, Hacıqabul, Neftçala, Beyləqan rayonlarında və Şirvan şəhərində bərpası mümkün olmayan evlər, məktəblər, uşaq baxçaları, tibb və poçt məntəqələri, elektrik xətləri, su kəmərləri, yeraltı drenaj sistemləri və s. yenidən inşa edilmiş, həmçinin müasir standartlara uyğun 5 yeni qəsəbə salınmışdır.

Ümumiyyətlə, Kür çayında və onun əsas qolu olan Araz çayında tarixən daşqınlar baş vermişdir. XX əsrin ortalarından başlayaraq çayın üzərində su anbarları sisteminin yaradılması daşqınların qarşısının alınmasına imkan vermişdir. Lakin insanların təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsi və onların mənfi təsirləri çayların su rejiminin pozulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də vaxtaşırı olaraq Kür və Araz çaylarında daşqınlar baş verir. Çayların sahilləri boyu bəndlər çəkilsə də, suyun səviyyəsinin qalxması çox halda təbii fəlakətlərin baş verməsinə, sahil boyu çoxsayı yaşayış məntəqələrinin su altında qalmasına səbəb olur, kənd təsərrüfatı əkinləri məhv olur, yollar, sənaye və sosial xidmət obyektləri dağılır.

Kür və Araz çaylarının sahillərinə yaxın ərazilərdə salınan yaşayış məntəqələri daim bu təhlükələr ilə qarşı-qarşıya dayanır. Son vaxtlar intensivliyi nisbətən artan yağıntılar, bəzi hallarda dağın ərazilərdə qarın normadan artıq yağması Kür-Araz ovalığında çaylara yaxın yerləşən yaşayış məntəqələrini daşqın və subasma təhlükəsi altında qoyur. Bu halda yaşayış evləri, təsərrüfat obyektləri, yollar və digər kommunikasiya xətləri, suların təsir dairəsində olan ərazilərdə əkinə yararlı sahələr su altında qalır, yeraltı suların səviyyəsi qalxır, torpaqlar şoranlaşır. Ona görə çaylarda baş verən daşqınlar yaşayış məntəqələri ilə yanaşı, əkin sahələrinin də sıradan çıxmasına gətirib çıxarır.

Uzun müddət hesab edirdilər ki, artıq Kür və Araz çaylarında daşqınlar idarə edilir. Ona görə ki, istifadəyə verilən su anbarları çaylarda daşqın vaxtı gələn su axınının qarşısını almağa imkan verirdi. Lakin son vaxtlarda baş verən iqlim dəyişmələri, hidrometeoroloji anomaliyalar çayların rejimində də gözlənilməz anomaliyalara gətirib çıxarır.

Təsərrüfat sahələrinin inkişafına, torpaqlardan səmərəli istifadə etməsinə ciddi ziyan vuran hadisələrdən biri də Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdüdür. İqlimin dəyişməsi, geoloji-geomorfoloji şəraitdən, tökülən çayların hidroloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsindən asılı olaraq suyun səviyyəsinin qalxıb-ənməsi ətraf ərazilərin su altında qalmasına, yeraltı suların səviyyəsinin qalxmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq dənizdə suyun səviyyəsinin qalxması sahilboyu ərazilərin su altında qalmasına gətirib çıxarmışdır. Hazırda Xəzərdə suyun səviyyəsinin düşməsi prosesi də, uzun müddət ərzində dəymiş ziyanı tam aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır. Ona görə də gələcəkdə təsərrüfat obyektlərinin, kommunikasiya şəbəkəsinin qurulması zamanı Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin dəyişməsi amplitudu nəzərə alınmalıdır. Əks halda dənizdə suyun səviyyəsinin dəyişməsinin vurduğu ziyanın miqdarı daha çox ola bilər (Şəkil 1).

Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda vaxtaşırı olaraq baş verən zəlzələ, sel, sürüşmə, leysan yağışları, dolu, şoranlaşma, güclü külək, daşqın və s. hadisələrini çox vaxt qabaqcadan xəbər vermək çətinləşir. Belə hadisələr baş verdikdə, onların mənfii nəticələri aradan qaldırılmalı, əhaliyə və təsərrüfat obyektlərinə dəyən ziyanlar hesablanmalı və dağıntılar bərpa edilməlidir. Bu mənada ölkənin ayrı-ayrı regionlarında baş verən hadisələrin ritmik dinamikasının müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işinin III fəslı “**Kür-Araz ovalığında təbii-dağıdıcı hadisələrin əhalinin məskunlaşmasına təsirinə görə rayonlaşdırılması**”na həsr edilmişdir. Bu fəsildə TDH-dən əhalinin və təsərrüfat obyektlərinin mühafizəsi, baş verən hadisələr zamanı insanların sağlamlığına və şəxsi mülkiyyətə dəyən ziyan, TDH nəticəsində sosial sığortanın rolu geniş surətdə təhlil edilmiş, həmçinin “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqram”ları çərçivəsində Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda TDH-ə qarşı mübarizə tədbirləri nəzərə alınmaqla rayonlaşdırma aparılmışdır.

TDH-in baş verdiyi ərazilərin və burada yerləşən yaşayış məntəqələrinin müəyyən edilməsi, onlara dəyər biləcək ziyanların, dağıntıların hesablanması, azaldılması yollarının öyrənilməsi vacib vəzifə kimi qarşıda durur. Eyni zamanda bu hadisələrdən sonra dağıntıların aradan qaldırılması, ziyanın ödənilməsi, təsərrüfat obyektlərinin, əhalinin tikililərinin bərpası uzun müddət və maliyyə vəsaiti tələb edir. Bu sahədə problemlərin həll edilməsi üçün ərazilərin qruplaşdırılması və rayonlaşma aparılması lazım gəlir. Ərazilərin və orada yaşayış məntəqələrinin rayonlaşdırılması zamanı bərpa işlərinin və maliyyə vəsaitlərinin hansı məqsədlərə yönəldilməsi asanlaşır. Bunları nəzərə alaraq Kür-Araz ovalığında təbii-dağıdıcı hadisələrin öyrənilməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatların əsasında rayonlaşma aparılmışdır. Bu zaman dəyər ziyanının həcminə görə rayonların qruplaşması əsas prinsip kimi götürülmüşdür.

Aparılan təhlillər göstərir ki, təbii-dağıdıcı hadisələrin əsas mənbəyi Kür-Araz ovalığında 2010-cu ildə baş vermiş daşqınlardır. Ona görə məhz bu mənbələr hesabına ziyan çəkən məntəqələr üstünlük təşkil edir. Onlar əsasən hər iki çayın məcrasına yaxın ərazilərdə və mütləq hündürlüyü az olan sahələrdə yerləşir. Çayların sahilləri boyu qoruyucu bəndlər qurulsa da, onlar qarşıya qoyulan tələbləri tam ödəyə bilmir, daşqınların maksimum səviyyəsi nəzərə alınmamışdır. Eyni zamanda yaşayış məntəqələri çayların məcrasına çox yaxın salınmış, mühafizə zonaları nəzərə alınmamış və bu ərazilər tamamilə mənimlənməmişdir. Nəticədə çaylarda suyun səviyyəsi qalxarkən məcrada və ona yaxın ərazilərdə yerləşən yaşayış məntəqələri və onlara aid olan əkin sahələrinə böyük həcmdə ziyan dəymişdir. Toplanmış materiallar və alınmış nəticələrə əsasən 2010-cu ildə Kür və Araz çaylarında baş vermiş daşqınlardan ziyan çəkən məntəqələr qruplaşdırılmışdır (Şəkil 2).

Azərbaycanda 1999-cu ildə sığorta fəaliyyəti haqqında qanun qəbul edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə mövcud olan qanunvericilik əsasında sığorta şirkətləri yaradılmışdır. Hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin ümumi sayı 30-dan çoxdur. Sığorta şirkətlərinin sayının artması onların fəaliyyətinin də genişlənməsinə, sığortaya cəlb edilən təsərrüfat sahələri və obyektlərinin sayının artmasına, əhalinin şəxsi həyatı təsərrüfatlarının sığortalanmasına, ödənilmiş məbləğlərin həcmnin artmasına imkan vermişdir. Lakin ölkənin ayrı-ayrı rayonlarında TDH hesab edilən daşqınlar, sellər, sürüşmələr, quraqlıqlar, zəlzələlər, dağdıcı hodrometeroloji hadisələrdən qorunmaq sahəsində sığortalanma lazımı səviyyədə aparılmır. Çünki dəyə biləcək ziyanların miqdarını qabaqcadan müəyyən etmək çətindir, sığorta şirkətlərinin maliyyə ehtiyatları kifayət qədər deyil və dövlət tərəfindən bu şirkətlərə maliyyə dəstəyi lazımı qədər göstərilmir. Bunun mənfi nəticəsi kimi fəvqəladə hal baş verərkən dəyən ziyanların çox hissəsini dövlət orqanları öz vəsaitləri hesabına ödəyir. Ayrılmış vəsaitlər hesabına ziyan dəymiş təsərrüfat obyektləri, sosial-mədəni xidmət obyektləri, əhaliyə məxsus olan tikililər dövlət vəsaitləri hesabına təmir edilir və ya lazım gəldikdə yenidən tikilir.

Kür çayının sahillərində yerləşən yaşayış məntəqələri daimi olaraq daşqınlar və subasmaların təsirinə məruz qalır. Ona görə bu məntəqələrin daimi olaraq müdafiə edilməsi üçün tədbirlər görülməsi, qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında onların mühafizəsi məqsədilə konkret tədbirlərin müəyyən edilməsi lazım gəlir. Mövcud vəziyyət bu məntəqələri daimi təhlükə altında saxlayır, burada məskunlaşan əhalinin yaşayışı və həyatı da bu təhlükəyə daxildir. Bu ərazilərin ölkənin əsas kənd təsərrüfatı rayonları olduğunu nəzərə alaraq sığorta işinin daha səmərəli təşkili, icbari sığorta olan ərazilərə aid olduğunun qanunvericiliklə təsbit edilməsi zəruridir. Əhali arasında təbliğat işləri aparmaqla sığorta ödənişlərinə cəlb edilən obyektlərin sayını artırmaq, sığorta şirkətlərinin fəaliyyət dairəsinə əhalinin şəxsi təsərrüfatlarının da daxil edilməsi vacib vəzifələrdəndir. Onların yerinə yetirilməsini həyata keçirən regional siyasətə nail olmaq vaxtı çatmışdır.

NƏTİCƏ

1. İlk dəfə olaraq Kür-Araz ovalığında TDH və proseslərin təsərrüfat obyektlərinə və yaşayış məntəqələrinə vurduğu ziyanların iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, 2003-2010-cu illər ərzində bu səbəblərdən regiona hər il orta hesabla 250-300 mln. manat

ziyan dəymişdir ki, onun da 51%-i kənd təsərrüfatının, 33%-i yaşayış məntəqələrinin, 12%-i sosial infrastruktur obyektlərinin, 3%-i nəqliyyat yollarının, 1%-i sənaye sahələrinin payına düşür.

2. İlk dəfə olaraq Kür-Araz ovalığında potensial daşqın təhlükəsi olan ərazilərlə yanaşı, daşqınlara məruz qalması mümkün olan areallar müəyyən edilmiş, onlarda məskunlaşan əhalinin sayı hesablanmışdır. Belə ki, Sabirabad rayonunda 35553 nəfər, Saatlı rayonunda 17442 nəfər, İmişli rayonunda 37807 nəfər, Kürdəmir rayonunda 2902 nəfər, Salyan rayonunda 36299 nəfər, Neftçala rayonunda 24286 nəfər, Hacıqabul rayonunda 25052 nəfər, Yevlax rayonunda 6281 nəfər, Şirvan şəhərində 27060 nəfər daşqın baş vermiş ərazilərdə, Sabirabad rayonunda 19780 nəfər, Saatlı rayonunda 5783 nəfər, İmişli rayonunda 12613 nəfər, Kürdəmir rayonunda 37203 nəfər, Salyan rayonunda 18217 nəfər, Neftçala rayonunda 14242 nəfər, Hacıqabul rayonunda 9704 nəfər, Yevlax rayonunda 64841 nəfər, Beyləqan rayonunda 8726 nəfər, Zərdab rayonunda 16757 nəfər, Göyçay rayonunda 44534 nəfər, Biləsuvar rayonunda 11218 nəfər isə daşqınlara məruz qalması mümkün olan ərazilərdə yaşayır.

3. Kür-Araz ovalığında şoranlaşma prosesinin daha intensiv müşahidə olunduğu Kürdəmir, Neftçala, Salyan və Hacıqabul rayonları üzrə ərazilər müəyyən edilmiş, onların kənd təsərrüfatına yararlı sahələrə vurduğu ziyanların iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Regionda şoranlaşmış ərazilər 373,4 min ha. sahəni əhatə edir ki, bu da ümumi Kür-Araz ovalığının 56,1%-i təşkil edir. Onlardan 200,9 min ha (53,8%) zəif, 108,2 min ha (29,0%) orta dərəcədə şoranlaşmaya məruz qalmışdır.

4. TDH və proseslərin daha intensiv baş verdiyi ərazilərin dəyən ziyanlara görə rayonlaşdırılması aparılmış, müvafiq xətirə tərtib edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, 2010-cu ildə Kür-Araz çaylarında baş verən daşqınlar zamanı Sabirabad, Saatlı və İmişli rayonlarına 40 mln. manatdan çox, Şirvan şəhər ərazi dairəsinə, Zərdab, Beyləqan, Biləsuvar və Neftçala rayonlarına 20 mln. manata qədər ziyan dəymişdir. Daha çox ziyan Sabirabad və Saatlı şəhərlərinə, Ulacalı və Azadkənd kəndlərinə, nisbətən az ziyan isə Salyan, Neftçala və Şirvan şəhərlərinə, Çöl Beşdəli və Minbaşı kəndlərinə dəymişdir.

5. TDH və proseslərdən mühafizə olunmaq üçün sığortanın imkanlarından istifadə edilməsi zəruridir, onun kənd təsərrüfatında və kənd əhalisi arasında tətbiqi vacibdir.

Təkliflər

1. Təbii fəlakət hadisələrinin əhali məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə vurduqları iqtisadi ziyanları nəzərə almaqla, onların təsirlərini minimuma endirmək üçün dövlət səviyyəsində bu hadisələrdən müdafiə konsepsiyası hazırlanmalıdır.
2. Kür-Araz ovalığında müxtəlif ssenarilər üzrə potensial daşqın və subasma təhlükəsi olan yaşayış məntəqələrinin hər biri xüsusi nəzarətə götürülməli, onların gələcək inkişaf və mühafizəsi proqramı hazırlanmalıdır.
3. Kür çayında daşqınların qarşısını almaq və onları səmərəli idarə etmək imkanları qazanmaq üçün əvvəllər mövcud olmuş sututarlar yenidən bərpə olunmalı, onların səmərəli idarə olunması müxanizmi işlənilib hazırlanmalıdır. Bu sututarlarda nohur balıqçılığının inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi tədbirlər planı işlənilib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur.

1. Алиева С.Г. Некоторые особенности расселения населения Приараксинских районов / Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun gənc alimlərinin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 illiyinə həsr olunmuş XIII elmi konfrans. Bakı, 1985. s. 62-64

2. Алиева С.Г. Демографические особенности расселения населения Приараксинских районов Азербайджанской ССР / Coğrafiya və Elmi-Texniki Tərəqqi. Bakı, 1986, s. 74-75

3. Алиева С.Г. О некоторых актуальных вопросах делимитации в организации системы расселения на юге СССР (на примере Закавказья и Туркмении) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Yer elmləri "Xəbərlər", №3. Bakı, 1989, s. 105-109 (M.O.Садыков, P.A.Теймурханлы ilə birgə)

4. Əliyeva S.Q. Azərbaycan daşqınlar problemi / Respublikada ehtimal olunan Fövqəladə hallarda əhalinin, ərazinin mühafizəsi və tədrisi problemlərinə həsr olunmuş I Beynəlxalq simpozium. Bakı, 2000, s. 211-213

5. Əliyeva S.Q. Daşqınlara qarşı mübarizədə torpaq bəndlər əsas vasitədir / Beynəlxalq Elmi Praktiki konfrans. Bakı, 2001. s. 157-159 (N.A.Babaxanov ilə birgə)

6. Əliyeva S.Q. Azərbaycanın arid rayonlarında əhalinin məskunlaşması problemləri (Aran iqtisadi rayonu üzrə) / Azərbaycanda

səhrələşmə problemləri. Bakı, 2003. s. 276-299 (Z.Eminov ilə birgə)

7. Əliyeva S.Q. Kür dağarası çökəkliyində geosistemlərin inkişafına təbii dağıdıcı proseslərin təsiri (Daşqınlar təmsalında). Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, X cild. Dağlıq ərazilərin tarazlı inkişaf problemləri, Bakı-2006, səh.366-368.

8. Əliyeva S.Q. Daşqınlar və onlara qarşı mübarizə tədbirləri / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XI cild. Bakı, 2007. s. 379-382

9. Əliyeva S.Q. Kənd əhalisinin məskunlaşması problemlərinə dair / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XII cild. Bakı, 2008. s. 359-363

10. Əliyeva S.Q. Suvarmada və daşqınlara qarşı mübarizədə Kür-Araz ovalığında Mingəçevir su anbarının rolu / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XIII cild. Bakı, 2008. s. 483-486

11. Əliyeva S.Q. Azərbaycandakı bəzi demoqrafik proseslərin inkişafına dair / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XIV cild. Bakı, 2009. s. 166-169 (R.N.Kərimov ilə birgə)

12. Əliyeva S.Q. Azərbaycanın Xəzər sahili regionunda əhalinin məskunlaşması və onun idarə olunması məsələləri / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XV cild. Bakı, 2010. s. 247-249 (N.H.Əyyubov ilə birgə).

13. Əliyeva S.Q. Sahil rayonlarının ekocoğrafi tədqiqi və onun nəzəri məsələləri / Qloballaşma ilə əlaqədar fəvqəladə hallara qarşı mübarizənin müasir problemləri adlı Beynəlxalq elmi-praktik konfrans. Bakı, 2012. s. 31-33 (R.N.Kərimov, V.S.Dərgahov ilə birgə)

14. Əliyeva S.Q. Aran iqtisadi rayonunda kənd əhalisinin məskunlaşması xüsusiyyətləri və bu prosesə Kür çayının təsiri / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XVII cild. Bakı, 2012, s. 355-361

15. Əliyeva S.Q. Aran iqtisadi rayonunda şəhər məskunlaşmasının müasir vəziyyəti və inkişaf problemləri / Azərbaycanda Coğrafiya elminin inkişafı elmi konfransı. Bakı, 2013, s. 65-69 (Z.Eminov ilə birgə)

16. Алиева С.Г. Агроэкологическая ситуация в низменных и предгорных регионах Азербайджанской Республики / Материалы Международной научно-практической конференции. Алматы, 2014. с. 104-106 (B.З.Абасова, Г.И.Абдуллаева ilə birgə)

17. Alieva S.Q. The Destructive Natural Events and Their Impact on the Distribution of Population in the Aran Economic Region of Azerbaijan

// International Journal of Humanities and Social Science, Vol. 4, No.10(1). USA, 2014, pp. 138-141

18. Алиева С.Г. Проблемы определения экологической миграции как отдельного вида миграции населения / R.Piriyevin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Elmi konfrans. Bakı, 2014, s. 454-459 (P.H.Керимов, З.А.Гасымов ilə birgə)

19. Əliyeva S.Q. Təbii-dağdııcı hadisələr və onların nəticələrinin aradan qaldırılmasında sosial sığorta işinin rolu // Coğrafiya və təbii resurslar Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Bakı, 2015. s. 75-78

20. Əliyeva S.Q. Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda daşqınların əhali məskunlaşmasına və təsərrüfat sahələrinə vurduğu ziyanların qiymətləndirilməsi / Azərbaycan regionlarının coğrafi problemləri respublika elmi-praktik konfrans. Bakı, 2016, s. 146-149

Алиева С.Г.

Влияние разрушительных природных процессов и явлений на заселение Кура-Аразской низменности

РЕЗЮМЕ

Со второй половины двадцатого века наблюдается бурное развитие науки и техники, совершенствование территориальной организации экономических отраслей и скопление их в небольших территориях, расширилось использование природного условия и ресурсов. В этот период повысились темпы прироста населения, увеличился материальный спрос, также как территория населенных пунктов и площадь посевов, используемых в сельском хозяйстве. Отмеченные факторы усилили давление на природную среду и привели к повышению экологической напряженности. В исследуемой нами Кура-Аразской низменности в связи с природно-географическим условием и особенностями освоения территории, наблюдаются наводнения, затопления, сильные ветры, засухи и другие разрушительные природные явления (РПЯ). В этом отношении, изучение РПЯ в Кура-Аразской низменности является очень актуальным.

Во введении диссертации указаны актуальность темы, объект и предмет исследования, опыт изучения проблемы, цели и задачи, теоретические и методологические основы, информационная база, защищаемые положения, научная новизна, научное и практическое значение и апробация работы. В первой главе диссертации даны научно-методические основы экономико-географического изучения влияния РПЯ на расселение населения. Проанализировано современное состояние региона на основе различных подходов ученых, занимавшихся исследованием в этой области. Во второй главе изучены причины РПЯ в Кура-Аразской низменности, их влияние на расселение населения и возникшие в связи с ним социально-экономические проблемы. В третьей главе обоснованы важность проведения социального страхования с целью предотвращения последствий стихийного бедствия во время их возникновения с указанием путей охраны населения и хозяйственных объектов от РПЯ в Кура-Аразской низменности. Проанализированы меры борьбы, предпринимаемые против РПЯ в рамках государственных программ по социально-экономическому развитию регионов, проведено районирование территории по нанесенному ущербу.

В заключительной части работы, содержащей выводы и предложения, научно обоснованы меры борьбы против стихийных явлений, оказывающих воздействия на особенности заселения населения.

Alieva S.Q.

**The destructive natural processes and events on the settlement in the
Kura-Aras lowland**

SUMMARY

Since the second half of the twentieth century, the rapid development of science and technology, the improvement of territorial organization of economic areas and the concentration of these areas in smaller territories, as well as the expanded use of natural conditions and resources are observable. This period is characterized also by the increased population growth and the risen material demand, as well as the expansion of territory of settlements and the area of sown areas, used in agriculture. Reported factors have increased pressure on the environment and are responsible for the increased environmental tension. In the Kura-Aras lowland, the research area of this work, floods, flooding, heavy winds, droughts and other destructive natural events are typically observable in connection with the natural and geographical conditions and also the features of development of the territory. In this regard, the study of destructive natural processes in the Kura-Aras lowland is very topical.

In the introduction part of the dissertation includes the description of object, study area, the experience of relevant study, the goals and objectives, theoretical and methodological substantiation, informational base, defended provisions, scientific novelty, scientific and practical significance of the work and also approbation. The first chapter of the dissertation deals with the scientific and methodological foundations of economic-geographical study of the impact of destructive natural events on the settlement of the population. The current state of the region was analysed based on approaches of scientists of this research field. The second chapter deals with the study of reasons of the occurrence of destructive natural events in the Kura-Aras lowland, as well as their impact on the settlement of the population and related socio-economic problems. The third is devoted to the foundation of importance of social security in order to prevent the consequences of the disaster through indicating the ways of protection of the population and economic entities from destructive natural events in the Kur-Aras lowland. The control measures taken against such events within the framework of governmental programs on socio-economic development of the regions are analysed as well. The related zoning by the caused damages were carried out.

The final part of the work includes the conclusions and recommendations. It contains the scientifically justified measures against natural disasters, associated with the settlement of the population.

AMEA-nın mətbəəsində çap olunub
Tiraj-100

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ГЕОГРАФИИ им. акад. Г.А.АЛИЕВА**

На правах рукописи

АЛИЕВА СИМА ГИЯС КЫЗЫ

**ВЛИЯНИЕ РАЗРУШИТЕЛЬНЫХ ПРИРОДНЫХ
ПРОЦЕССОВ И ЯВЛЕНИЙ НА ЗАСЕЛЕНИЕ
КУРА-АРАЗСКОЙ НИЗМЕННОСТИ**

5401.01 – Экономическая география

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертация на соискание ученой степени
доктора философии по географии

БАКУ – 2016